

Kardos Ferenc

T'aves baxtalo! Légy szerencsés!

A szerencsekívánás a roma¹ folklórban

A romák „*T'aves baxtalo! Légy boldog, szerencsés!*” köszöntése mai napig őrzi a szerencsének az egész sorsra, a testi és lelki egészség jó állapotára vonatkoztatását, mely ellentétben áll mai közkultúránk a szerencse mint véletlen meggazdagodás, gyarapodás, vagy a baj véletlen elkerülésének fogalmával. A magyar köszöntések közül a bányászok „Jó szerencsét” köszöntése elsősorban a testi épségre és a bányászbaeset elkerülésére vonatkozó kívánságból vált bányászköszöntéssé, a roma köszöntés tartalmához talán az „Adjon az Isten jó napot!” áll a legközelebb, bár a cigány nyelvben az „*Ash Devlesa! Zha Devlesa!*” köszöntések felelnek meg ennek.

A roma folklór *baxt* (szerencse) fogalmát járom körül, bemutatva, hogy a szerencséhez kapcsolódó roma hiedelmekben is van elmozdulás a közgondolkodás mai szerencse-fogalmához képest, követve a magyarság szerencse-fogalmának változását, illetve a szerencseipar szellemi hatását.

Nyilvánvaló, hogy a megállapítások zöme nemcsak a romákra igaz, de – mint sok minden másban – a magyartól eltérő társadalomfejlődési folyamatok (például a saját állami intézményrendszer hiánya és az intézményesült kultúra késői megjelenése) miatt a szerencse-fogalom alakulásában is vannak eltérések, amit színez a romák szerepe a mindenkori szerencseiparban. Szerencseiparnak jelen esetben a szerencse-fogalmat üzleti kontextusban értő és használó vállalkozások összességét nevezem, beleértve a jóslást, a szerencsejátékokat.

Szerencsekívánás a roma kommunikációban. A roma folklór többnyelvű, ahogyan többféle nyelvi-kulturális roma közösség létezik. A szerencse sem szerepel mindegyik közösségben formulaként. „...egy közeli falu rokon lovári családjai reggelenként »Baxtalyi detehará«-val (Szerencsés reggelt!) üdvözlik egymást, amire a válasz »Te del o Del« (Adja meg az Isten!). Ezzel szemben Harangos és más vidékek másárai »Dobro-j tu«-val (Minden jót neked!) köszönnek, és »Najisz tuké«-val (Köszönöm) felelnek rá” – írja Michael Stewart. Ugyanő megállapítja, hogy a romák leggyakoribb üdvözlési formái, „T'avesz baxtalo!” (Légy szerencsés!) és az erre adott válasz, „T'avesz vi tu!” (Légy te is!), már közelebbi kapcsolatot tételeznek fel.²

¹ A kifejezést ma a teljes roma társadalomra, a régebbi és forrásainkban gyakori „cigány” kifejezés szinonimjaként használom, tisztelve a roma nemzetiség kulturális szuverenitását, viszont a „cigány” kifejezés is gyakorta fordul majd elő a néprajzi és történeti szakirodalmat idézve, szaknyelvi hagyományait követve.

² Stewart, Michael, *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*, Budapest, 1994. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/daltestverek/index.htm

A *baxt* kifejezést a cigány/romani nyelv valamely változatát beszélő roma közösségek használják. Írásmódja eltérő, előfordul *bakt*, *bacht* vagy a *baht* alak is. (A *x*-hang az orosz nyelvből is ismert kemény, a magyar *k* hanghoz közelítő *kh*.) Jelentését minden roma ismeri, de eredetét és a folklór más területein (például szólásokban) való előfordulását már kevesen. Ennek ellenére ma használják a magyar anyanyelvű roma közösségek is köszöntésként, ami azt jelzi, hogy a magyarországi romák a többnyelvűség ellenére igénylik a kulturális összetartozást tükröző egységes kifejezéseket. Ilyen jelenség a köszöntés mellett például a *phral*, testvér fogalom magyar anyanyelvű roma közösségben történő használata is. (Ez a jelenség nem keverendő össze azzal, melyben sajátos, a roma népnyelvben használt kifejezések a vaskos nyelvi humor szintjére emelkednek és összekapcsolódnak negatív megkülönböztetéssel.)

A román nyelv egy speciális korai változatát beszélő beások hasonló értelmű köszöntésükben az egészséget emelik ki. „*Szã fîj szãnãtosz!*”, azaz „Légy egészséges!” Ez egyaránt vonatkozik a testi és lelki egészség egészére és a boldog állapot elérésére. A szerencse szó a beásban a „*nurok*”.³

A magyar anyanyelvű romák a magyar szóhasználatnak megfelelően használják a szerencse-fogalmat, magyar köszöntéseikben az egyszerűbb és újabb magyar köszöntési formulákat használják, ha a *baxt* előfordul, akkor azt tudatosan, roma kifejezésként, s ettől kissé eltérően használják.

A szerencsekívánás köszöntő formulája elhangzásakor jelzi, hogy a közösségen belüli formális beszéd, kommunikáció veszi kezdetét, melyben „a beszéd valamennyi résztvevő javára hangzik el, és nem csupán a magánbeszélgetés része”,⁴ illetve mindenképp a roma közösség belső beszédének, „*vorba*” tekinthető. Saját gyűjtési tapasztalom is az, hogy a kifejezést csak a roma közösségi rítusokkor használják, akkor is, ha azon részt vesznek nem romák.

Szerencseistenség a roma mitológiában. A szerencse mitologikus megszemélyesítése a roma folklórban ázsiai eredetű és rokonságú: „A létezés kormányzó *Del* főisten egyik húga *Baxt*, a Szerencse úrnője, másik húga *Bi-baxt*, a Szerencsétlenség perszifikációja [...] A hagyomány úgy tartja, hogy a teremtést beragyogó Napot (*Khámot*) *Baxt* szülte, az éjszaka járó Holdat (*Sonetikot*) pedig *Bibaxt* hozta világra.”⁵

Baxt istennő mitológiai párhuzamait keresve rálelhetünk az örmény mitológia *Bahtjára*: „a sors öreg istene, néphitében a boldogság szellemét is így nevezik, melyet a sors vagy az isten küld a családba [...] A szellem egyaránt lehet ifjú vagy öregember. Akinél megtelepszik, szerencse kíséri tetteiben, akit elhagy, azt kudarcok sorozata éri.”⁶

³ Orsós Anna, *Magyar-beás kisszótár; Vorbé dã ungur*, Kaposvár, 2004.

⁴ Kovalcsik Katalin, „*Ami dalban van, az a cigány beszéd*”. *Egy erdélyi oláh-cigány közösség nyelvi ideológiája*, in: *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*, Gödöllő, Petőfi Sándor Művelődési Központ, 1998, 32.

⁵ Bari Károly, *Az erdő anyja. Cigány mesék, hagyományok*, Budapest, 1990. Elektronikus formában: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/az_erdo_anyja/index.htm

⁶ *Mitológiai enciklopédia*, II., 290.

Vannak, akik, a roma folklórban élő eredetmondák alapján a perzsa mitológiával hozzák összefüggésbe *Baxtot*, de erre azon túl, hogy a romák ősei Baktrián is átvonultak, sajnos nincs bizonyítékunk, az óperzsa, perzsa mitológiában nincs megfeleltethető isteni személy. Lehetséges a kapcsolat az egyiptomi macskaistennővel, *Basttal*, bár ő inkább a veszély istennője, mint a szerencséé.

Érzékelhető, hogy a szerencse-fogalom és a cigány nyelv egyszerre, hosszabb idő alatt alakulhatott olyanná, amilyen most: az Északnyugat-India (Punjab) vidékétől induló, Baktrián, Perzsián, Örményországon, Kis-Ázsián és a Balkánon keresztül haladó vándorutakon.

A szerencsekívánás a roma rítusokban. A „Légy szerencsés!” mint a sors egészére, a jó anyagi körülményekre, ép egészségre egyaránt vonatkozó köszöntés előfordul a legtöbb roma folklórműfajban.

A kereszteléshez, lakodalomhoz, temetéshez, karácsonyi és húsvéti köszöntőkhöz kötődő rítusok mellett újabban a ballagáshoz, zarándoklathoz (például Csatkán) is kapcsolódnak szerencsekívánások, melyekben *Devla* és *Baxt* együtt említődnek, gyakran Szűz Máriával.

A kereszteléskor, lánykikéréskor, felköszöntésekkor a közösség vezetője, illetve a családfő mondja a többieknek,⁷ mindjárt kérdezve is, mi járatban vannak. Mire ők válaszukban reagálnak a köszöntésre is.

1994-ben egy újmajori (Zalakaroshoz tartozó, beások lakta külterület) beás keresztelőkor én voltam a keresztszülő, aki bevitte a házba az újszülöttet, az „aranybárányt”. Az ajtó előtt állva a házat, közösséget egy nagy tekintélyű özvegyasszony képviselte. A nagymama vezette máskor is a familiát hasonló korú és tekintélyű férfi híján.

„– Fíjj sánatos. Mit hozol? – kérdezte.

– Aranybárányt. Bevihetem-e?

– Nem hozhatod.

– Bevihetem-e?

– Nem hozhatod.

– Bevihetem-e?

– Hadd nézzem. Aranybárány-e?

Átvette a gyereket, megnézte, megköpte:

– Ez bizony aranybárány.

Felmutatta a többiek felé:

– Legyetek szerencsések!”⁸

Bari Károly egy lovár keresztelő kapcsán ír egy másik keresztelési szokásról:

„Ha keresztelő után idegen jött be a házba, így szólt:

– Legyetek szerencsések, cigányok! Szabad-e hozzányúlni?

– Szabad. Csak vedd fel.

Fölvette az újszülöttet és fölemelte a magasba, és azt mondta:

⁷ Ma már van olyan divat is, hogy a szokást hivatásos köszöntő vezényli le, átvéve néhány atyai, családfői szerepet.

⁸ Kardos Ferenc, „Mit hoztál?” – „Aranybárányt” Adalék a dél-zalai beás cigányok keresztelési szokásaihoz, in: *Gyökerek*, Barcs, 2007, 78.

– Tartsa meg őt a Szent Isten, cigányok, veletek együtt! Legyetek szerencsések!”⁹

A balladákban, népdalokban, mesékben is gyakran hangzik el a „Legyetek szerencsések!” köszöntés, sok esetben megtelítődve a főhős hálájával, hogy segítettek neki. Egy balladai példa a Csenki testvérek gyűjtéséből: a „*Kicsi kígyó, piros kígyó*” című balladában a fiúra így köszönt rá az anyja, az apja, a húga, a kedvese: „Isten hozott fiacskám. / Kísérjen mindig szerencséd, / ne látogasson betegség.” „O Del andasz tu raklóló / T’avesz szaszto tahj bahtáló / Soha te n’avesz naszváló.”¹⁰

A szerencse kívánását és elérését amulettekkel¹¹ vagy szerencsehívó rítusokkal is próbálták elérni.

Egy kiskunhalasi cigány asszony például az általa készített kendőkbe „belevarrta a szerencsét”. Amikor a kendők és a szerencse kapcsolatáról, melyeket ajándékkul készített, a kendő történetét felkutató Vorák József kérdezte, így válaszolt:

„– Mért csinálta ezt a kendőt?

– A Patrikának, hogy legyen szerencséje.

[...]

– A lakodalomra készült kendőkre mit szoktak rajzolni?

– Szerencsét. Ebben a kendőben is csupa szerencse van, ebben szerencsétlenség nincs egy szem se.

[...]

Hogy lehet kendővel szerencsét kívánni?

– Úgy, hogy belerajzolom, aztán bele is varrom a szerencsét.”¹²

A népzene kutatás is azt rögzítette, hogy „a lassú, lírai dalokat bevezető, illetve záró köszöntő formulák közül” a „Legyetek egészségesek és szerencsések! T aven saste taj baxtale!” gyakori előfordulású.¹³

A cigány áldást és átkot kérő szövegekben is mindig ott van a szerencse, szerencsétlenség. Az átkok esetében kell, aki elvigye, elvegye (lehet ez akár a lemenő nap is), az áldások esetében Isten adja, és valaki vagy valami hozza meg.

Alku és szerencse. A szerencsekívánás a cigány kereskedők életében gyakran jut szerephez, részben mint a rábeszélés módja: „Higgye meg, szerencsés lesz ezzel a kancával!”, másrészt a vásárra induláskor. Itt a szerencse anyagi, vagyoni értelmezése nyilvánvalóan erősebb, de nem kizárólagos. Sőt

⁹ Bari, i. m.

¹⁰ Csenki, i. m., 24–26; 103.

¹¹ Lásd Bencsik János, *Cigány amulettek*, in: Bencsik János, *Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII–XX. században*. Miskolc, 1993.

¹² Vorák József, *Kolompár Kálmánné kiskunhalasi cigányasszony kézimunkái*, in: *Cumania 2. Ethnographia*, Kecskemét, 1974, 207–208.

¹³ Kovalcsik, i. m., 35.

éppen a szerencsés üzlet hozza meg azt a boldogságot, ép életet, amit remélnék a roma kereskedők, lovárik, drizárik, gáborok!

A kereskedés minden roma kézműves közösségben jelen volt, hiszen a vándorlás során az elkészített dolgok eladásából vagy cseréjéből biztosították megélhetésüket. Néhány nemzetség azonban már inkább csak a kereskedéssel foglalkozott, ez volt a fő megélhetés, s jellemzően az apróbb (könnyen hordozható), olcsóbb, a falusi, kisvárosi piacokon, házaknál is eladható termékeket forgalmazták. A hasznáلتcikk-kereskedő (*lomis, ószeres*), tollas, gomba- és gyógynövény-kereskedő romák mellett ennek a kereskedőrétegnek a leggazdagabbjait a lókereskedéssel foglalkozók jelentették.

A Michael Stewart által vizsgált közösségekben a gázsókkal közösen megkötött szerencsés alku után a nyereséget egyenlően osztják szét a részt vevő romák között.¹⁴ Itt a szerencse a sikeres üzletet jelenti.

A szerencseipar és a cigány asszony. A szellemi kalandozásunk végén érdemes kitérni a szerencseipar cigány asszonyára. Ugyanis, amíg a férfiak elsősorban a szerencsejátékok (például kártya-, kockajátékok) bonyolítójaként vettek részt ebben az iparban, s részesednek ma is (gondoljunk csak a városi *Itt a piros, hol a piros?-ra*), addig az asszonyokból kerülnek ki a jóslással, rontással és rontáselhárítással foglalkozók. A nagy különbség abban van, hogy míg a szerencsejátékokban az azt iparként űző „szakalkalmazott” (pl. kártyás) nem foglalkozik a játékos sorsával, hiedelmeivel, ő maga nem jogosult erre, addig a jósasszony alapvetően a jóslást kérő és megfizető sorsából, lelkiállapotából indul ki. Természetesen van ma már átmenet is a két típus között, amikor a jóslás is csak pénznyerő és pénznyelő játék. De most csak az a szerencse fontos számunkra (vagy az a balszerencse), melyet jóslással előidézni kívánnak javasasszonyok közreműködésével.

Nagyon gyér ennek a tevékenységnek a dokumentálása, hiszen épp a titkok, titkos eljárások teszik kelendővé a jóslást, rontást, rontáselhárítást. Saját gyűjtéseim során is csak két jósasszony nyílt meg annyira, hogy eláruljon pár tényt, fogást.

Ezekből a beszélgetésekből kiderült, hogy mindketten családi örökségként vették át ezt a tudást egy, a családba tartozó jósasszonytól, s vele az alapvető eszközöket is. Azt is gyakran említették, hogy ők mindig szerettek volna szerencsésset jósolni, s előfordult, hogy a baljóslatot nem közölték teljesen, ekkor viszont nem fogadtak el ellenszolgáltatást. Egyikük, egy zalakomári asszony rontáselhárítást is végzett, elsősorban a szülés idején és gyermekágy felett, szemmel verés vagy a visszajáró szellemek ellen. A szerencsekívánást mindketten használták, de kétféleképp. Az egyik „Legyen szerencsés!” elköszönésként a lezárást jelentette, s a reményt, hogy be is teljesedik a jó jóslat. A másik szerencsekívánás a vagyoni szerencsére vonatkozó jóslások rítusában volt jelen, de ennek a szerencsének, szerintük, „ára van”, mert mindketten hittek abban, hogy ha valaki valahol nyer valamit, azt élete, teste vagy lelke más vonatkozásban megszerwenedi.

A jóslás leggyakrabban kártyából, tenyérből, álomból történik, amelyekben vannak szerencsés és balszerencsét hozó jelek, szimbólumok. Ezeknek gaz-

¹⁴ Stewart, i. m.

dag a tára, illeszkedik a kérők hiedelemvilágához, s korszakonként változik is. A kiskunhalasi asszony kendőit leíró tanulmányban szerepel több kiskunhalasi roma, akiket akkor kikérdeztek szerencsét hozó állatokról, ebből idézek példaként: „A páva az hűvösséget, hidegséget jelent. Szerencse látni nagy melegben. Az is jó, ha esőt kiabál. [...] Álomban a fehér galamb különösen nagy szerencsét jelent. Lányok, ha legényt akarnak magukhoz kötni, olyan étellel etetik meg, amibe kiscalamb szívét főzték, vagy süttötték bele. [...] Szentgyörgynapi levelibéka sok pénzt hoz. [...] Aki a levelibékát otthon tartja, bármerre jár, szerencsével jár.”¹⁵

A szerencse és a jóslás kapcsolatának erejére utal, hogy a jóskártyákat cigánykártyának nevezik, és a romákról alkotott sztereotip elképzelésekben a romák ebben eredendően jártasak, tehetségesek (akárcsak a zenében).

Szerencsehozó cigány. Az európai folklórban általánosan ismert, hogy a vándorló népek hozzák-viszik a szerencsét. A magyar hagyományban a cigány ember többségében szerencsét hozó. „Vásárbamenés előtt ha az úton nyúl szaladt át, vagy pappal, asszonnyal találkozott a vásárba igyekvő, nem lesz szerencséje. Jó szerencsét jelent cigánnyal, kéményseprővel, disznóval találkozni”¹⁶ – tartja a magyar hagyomány.

Legyenek hát szerencsések olvasóink! Kívánjuk, ahogy azt kívánják ma is ünnepekkor roma közösségekben.

¹⁵ Vorák, i. m., 219–220., lásd még: Erdős Kamill, *A Békés megyei cigányok*, Gyula, 1959, 26–27.

¹⁶ Fejős Zoltán, *Hiedelemrendszer, szöveg, közösség*, 2. rész, Néprajzi Közlemények, 28. évfolyam, Budapest, 1985, 7.